VALLBY
FRILUFTSMUSEUM

Lärarhandledning
BONDGÅRDEN

Till läraren

Den här lärarhandlingen handlar om museets bondgård. Den representerar tiden kring 1850. Tillsammans kan ni lära er hur tillvaron för en bondefamilj kunde se ut under ett år. Vad användes alla hus till? Hur bodde man? Vad åt man? Hur var det att vara barn? Vad odlade man? Detta och mycket annat finns det att läsa och prata om här.

Du väljer själv vilka avsnitt du vill ta upp med barnen. På flera ställen finns förslag på frågor som ni kan diskutera och fundera kring.

Vad är ett friluftsmuseum?

Ett friluftsmuseum är ett museum som visar större delen av sina samlingar utomhus. År 1891 grundades Sveriges första friluftsmuseum av Arthur Hazelius, Skansen i Stockholm. Han hade rest runt i Sverige och såg att landet förändrades. Människorna blev allt fler och många var fattiga eftersom det blev ont om jord att odla. Allt fler arbeten gjordes med maskiner och människor flyttade därför från landet in till städerna där de kunde få jobb på fabrikerna. Gamla traditioner höll på att glömmas bort. Hazelius började därför samla in kläder, möbler och redskap för att kunna visa och berätta om hur människorna hade levt förr i tiden. Därefter började han samla hus och gårdar från hela landet som flyttades till Skansen.

Intresset för den gamla tiden spreds runtom i landet och det inrättades flera friluftsmuseer. År 1921 grundades Vallby Friluftsmuseum. Här ville man skapa ett Västmanland i smått. Under årens lopp har ett fyrtiotal byggnader flyttats hit.

Att fundera kring

Hur har husen flyttat hit till Vallby Friluftsmuseum?

Husen har tagits ned stock för stock. Stockarna har märkts upp med nummer och sedan byggts upp igen på plats.

Några av de hus som har kommit hit på senare år har fraktats hit som det är på en lastbil.

Berättelsen om Brita

Brita vaknar tidigt på morgonen. Alla andra i rummet sover fortfarande. Brita hör hur far snarkar i den smala stolpsängen som han delar med mor. Brita och tre av hennes syskon sover i soffan. I vaggan ligger hennes yngsta lillebror. De fem pigorna och två drängarna sover runtom på halmmadrasser, i soffor och i fållbänken. På senvåren kommer pigorna och drängarna att flytta ut till pigkammaren och drängkammaren. Då blir det mer plats.

Pigan Kersti har också vaknat. Hon ska gå ut i ladugården och mjölka korna. Det gör hon alla dagar i veckan. Brita tycker att det är spännande att följa med henne ut i den varma, mörka lagården och lyssna på korna som tuggar i sina bås. Ibland får Brita hjälpa till med att mjölka.

När alla har vaknat serveras gröt till morgonmål. Alla äter med varsin sked ur samma grötfat. Brita och hennes syskon får som vanligt stå upp vid bordet. Mor och far säger att de kommer växa bättre då. Därefter är det dags för Brita att gå den långa vägen till skolan. Läraren är sträng och man måste lära sig många saker utantill.

När Brita har kommit hem från skolan får hon passa sina småsyskon. Dessutom ska hon bära in ved och hinkar med vatten och ullen ska kardas och spinnas. På kvällen är Brita trött men hon tycker om när alla sitter kring elden och arbetar. De turas om att berätta spännande historier för varandra om vättar, tomtar, troll, spöken och annat.

(Detta är en påhittad historia baserad på innehållet i lärarhandledningen)

Uppdrag för nyfikna barn *(OBS! Endast när husen är grindöppna. Se museets hemsida för datum)*

Ge barnen i uppdrag att kika runt i de grindöppna utrymmena och se om de kan hitta följande saker:

Britas förkläde	(Finns i brygghuset)
Lillebrors gunga	(Finns i bagarstugan)
En liten mus	(Finns i visthusboden)
Storebrors täljda häst och gubbe	(Finns i snickarboden)
Farmors rullstol och käpp	(Finns i undantagsstugan)

Bondgården (Norrsyltagården)

Det här är en gammal bondgård. Bostadshuset har flyttats hit från en by som heter Norrsylta och därför kallas den ibland för Norrsyltagården. Här kan man se hur man kan ha bott kring år 1850, alltså ungefär när er mormors mormors mormor var liten. Den del av bondgården där människorna bodde kallades mangård. Delen där djuren bodde kallades fägård. Förr fanns det många hus på gårdarna. Man kan nästan säga att det fanns ett hus för varje behov. Vid mangården på museet finns det hus där man bodde, samt utrymmen för allt man behövde göra i hushållet, till exempel att baka, tvätta, brygga öl, snickra, förvara maten och så vidare. Mitt på gårdsplanen står vårdträdet. Folket som bodde på bondgården trodde att trädet hade kraft att skydda mot olycka. När någon dog i familjen trodde vissa att deras andar flyttade upp i trädet och vakade över gården.

Runt fägården ligger byggnaderna för djuren; hönshus, svinhus, ladugård och stall.

Vad är en bondgård?

På en bondgård skulle man klara av att tillverka så gott som all mat och alla kläder själv. Det kallas för självhushållning. Man hade många djur; kor, hästar, grisar, får, gäss, ankor och höns. På gårdens åkrar odlades potatis och råg, korn, havre eller vete så att man kan få mjöl och gryn. Dessutom fanns det ängar från vilka man fick hö och löv som djuren kunde äta under vintern. Männen jagade vilda djur i skogarna och fiskade i sjöar och älvar. De byggde hus, snickrade möbler och gjorde skedar, skålar och mycket annat av trä från skogen. Kvinnorna spann garn av ull och lin. De stickade strumpor, vävde tyg och sydde kläder.

Att fundera kring

Var kommer mjölken ifrån? Mjölk kommer från korna som bonden mjölkar.
Var kommer äggen ifrån? Höns lägger ägg som bonden samlar upp.
Var kommer korv och kött ifrån? Bonden ser till att grisar och kor växer stora och sedan kan slaktas.
Vad kan man göra med mjöl och gryn? Man kan baka bröd och kakor eller koka välling eller gröt.
Åt man några grönsaker?
Man odlade potatis, kålrot, vitkål, ärter, bönor och flera andra saker. Kika i kålgården så får ni se.
Man tillverkade nästan allting själv – hus, möbler, kläder, mat. Hur gör vi idag?
Finns det något hemma hos er som ni eller era föräldrar har gjort själv?

Barnen på bondgården

Hade du varit barn på en bondgård hade du fått lära dig att arbeta redan när du var liten. Barnen fick tidigt följa med de vuxna i arbetet och lära sig genom att titta på och härma. De äldre barnen hjälpte till att passa sina yngre syskon. Barnen fick hjälpa till med sysslor utifrån ålder och förmåga, såsom att valla djuren på bete ute i skogen, att sköta djur, mjölka kor, hämta ved och vatten, karda ull, spinna ull och lin, plocka sten på åkern, gå med mat till utearbetare, räfsa, samla ihop spillda sädesax, tröska, rycka upp gräs och plocka bär.

Barn skulle visa lydnad, vara ordentliga, uppföra sig, inte föra oljud, visa respekt, inte göra hyss och vara artiga. De fick bara prata med äldre människor om de fick en fråga, annars skulle de vara tysta.

De vanligaste namnen bland flickor var Anna, Kristina, Brita, Karin, Kerstin, Marta, Ingeborg och Katarina. Bland pojkar var namnen Olof, Hans, Jonas, Erik, Per, Anders, Karl, Nils, Johan, Lars och Sven vanligast.

Ett lindat barn.
Bild: Anders Lundin

Barn i olika åldrar.
Bild ur boken Folkdräkter förr och nu

Kolt för pojke.
Bild: Nordiska museet

Kolt för flicka.
Bild: Nordiska museet

På den här tiden lindades små barn ända från fötterna och upp till hakan med breda lindor av gamla kläder. Man trodde att barnen skulle få krokiga ben och svag rygg annars. När barnen inte längre lindades kläddes de i kolt. Kolten ser ut som en lång skjorta eller klänning. Till kolten hade alla barn mössa och förkläde. Kolten, mössan och förklädet såg olika ut beroende på om det var en flicka eller pojke. Kring sjuårsåldern fick barnen kläder som var mer lika de vuxnas. Barnen gick barfota från tidigaste våren till frosten låg på marken om hösten. Skor var dyrt och skulle inte slitas i onödan.

Att fundera kring…

Vad gör du för att hjälpa till hemma?
Vilka arbetsuppgifter som barnen gjorde skulle du vilja testa?

Fattigvård

Alla bodde inte på en stor bondgård. Många var fattiga: gårdfarihandlare, kvastgummor, vispförsäljare, tiggare, åldringar, änkor och ogifta mammor med många barn.

Ibland fanns särskilda fattigstugor där de människor som inte hade något hem kunde bo. Det fanns också något som kallades fattigauktioner. Då auktionerade man bort människor som var fattiga och inte kunde arbeta. Ofta var det gamla människor, föräldralösa barn eller personer med funktionsnedsättning. Dessa kallades för inhysehjon och placerades hos den familj som krävde minst betalt för att ”inhysa” hjonet. Man räknade alltid med att de skulle utföra något arbete. Ofta väntade en hård och glädjefattig tillvaro.

Rotehjon var de sämst lottade, de fick inte vara kvar som fattighjon i någon familj utan blev hänvisade till något som kallades rotegång. Under kortare perioder fick de vistas på gårdarna i byn, där de fick mat och någonstans att sova.

Att fundera kring…

Att bli såld på auktion låter hemskt. Hur tänker ni kring det?
Hur hjälper vi de människor som inte har så mycket pengar idag?

Livet på gården
Mangårdsbyggnaden

I huset finns två stora rum (vardagsstugan och helgdagsstugan), en liten sovkammare samt en hall med en mjölkkammare.

Framför huset finns växter som kunde användas på olika sätt. Här finns kryddor till mat och brännvin och medicinalväxter som kan användas till både djur och människor. Här finns också växter till kyrkbuketten. När man besökte kyrkan lade man ofta en bukett med väldoftande växter i psalmboken. Den kunde till exempel vara bra att lukta på om prästens predikan blev för långtråkig och man behövda piggna till…

Vardagsstugan
Vardagsstugan var husets viktigaste rum. Det fungerade som både kök, sovrum, vardagsrum och arbetsrum. Värmen kom från den öppna spisen.

Allt mat lagades över elden i den öppna spisen. Grytorna var av järn och hade ben så den kunde stå över elden. Gröt var vanlig mat. Den åt man sällan med mjölk, utan med svagdricka, sirap, varmt fläskflott eller lingonsylt. Annan vanlig mat var kokt kålrot, potatis, sill, bröd, ost, korv eller lingonmos.

Vid måltiderna hade man bestämda platser vid bordet. Barnen fick sällan sitta ned, oftast fick de stå vid matbordet. Då skulle de växa bättre och få en rak rygg. Skulle man äta soppa eller något annat med flytande eller lös konsistens, åt man det ur ett gemensamt fat.

Det fanns inte vattenledningar. Behövde man vatten fick man gå till en brunn och hämta vatten i hinkar.
Det fanns heller inget badrum eller toalett. Man badade väldigt sällan, ungefär två gånger per år. Däremellan tvättade man främst de delar av kroppen som syntes: ansikte, hals och händer. Behövde man kissa eller bajsa fick man gå ut på dass. Det är en liten byggnad med ett eller flera hål där man satt. Kisset och bajset hamnade nere i en grop. Det kunde lukta ganska illa eftersom man inte spolade bort det som vi gör idag. Bajset var värdefullt som näring till de växter man odlade. Daggmaskar, svampar och bakterier omvandlade bajset till jord som man sen kunde använda.

På kvällarna satt man kring elden och pratade, sjöng, berättade och arbetade. Man kunde till exempel tälja, spinna, väva och sticka. Det var ganska mörkt eftersom det inte fanns lampor. Elden i spisen var det enda ljus som fanns här inne, när det var mörkt på kvällen. Ofta berättade man sägner (en slags kort saga som berättas som om den vore sann) för varandra om varulvar, hustomtar, jättar eller andra varelser.

Helgdagsstugan
Helgdagsstugan användes bara när det var fest, till exempel dop eller bröllop. Det finns ingen eldstad här så det går inte att värma upp rummet. Därför användes inte helgdagsstugan på vintern.

Att fundera kring
Varför bodde man i ett enda rum när man hade flera? Främst gjorde man det för att spara ved, det går åt stora mängder ved för att värma upp ett rum.
Varför badade man så sällan? Bland annat för att det krävde så mycket jobb att bära in vatten, värma det över elden och hälla det i en balja. Man visste heller inte lika mycket om hygien och hur viktigt det är att vara ren så att inte bakterier sprids.

Att fundera kring

Hur kan det ha varit att leva utan

- ***El***
- ***Lampor***
- ***Teve***
- ***Mobiler, läsplattor och liknande***
- ***Rinnande varmt och kallt vatten***
- ***Toalett inomhus***

Portliderlänga

Längst till vänster ligger **vävkammaren.** Där finns det nu en utställning med en modell över bondgården.

Därnäst kommer **brygghuset.** Där bryggde man öl och brände brännvin, och där brukade även slakten äga rum. Här finns också redskap för tvätt.

De flesta djuren slaktades på hösten. Då var djuren feta efter att ha ätit upp sig under sommaren. Man slapp hålla dem med mat under vintern. Dessutom bör det vara kallt när man slaktar för köttets hållbarhet.

Längst till höger ligger **mangelboden,** med mangeldon från olika tider. Man manglade stora dukar, lakan och liknande så att tyget blev slätt. Det vanligaste sättet att mangla var med hjälp av ett mangelbräde. Man virade tyget runt en träkavel som sedan rullades med hjälp av mangelbrädet under hårt tryck.

Undantagsstuga

När något av barnen tog över gården som vuxen, flyttade far-eller morföräldrarna in i en undantagsstuga i närheten.

Stolpbod och sädesbod

I sådana här bodar förvarades säden (vete, korn, råg eller havre). Ofta satte man förrådsbodar på stolpar högt över marken eftersom man ville skydda deras innehåll från markens fuktighet och mot skadedjur.

Loftbod

Längst ner till vänster ligger **bagarstugan.** Man bakade oftast två gånger per år, på våren och på hösten. Rågbröd var det vanligaste i mellersta Sverige. Det bakades främst till hålbröd som kunde hängas på en stång i taket. Eftersom man bakade så sällan blev det väldiga mängder man bakade på en gång. Degtrågen kunde vara stora som badkar.

Till höger om bagarstugan ligger **visthusboden.** Där förvarades maten – mjöl i stora lårar, kött och fisk i laggkärl, smör i mindre träbyttor, ost på hyllor, köttstycken i taket tillsammans med paltbröd och hårt bröd.

Att fundera kring

Hur gjorde man med maten innan kyl och frys var uppfunnet?

Kött och fisk kunde läggas i stora tunnor med salt, det kunde hängas på tork eller så kunde det rökas.
Mjölk och grädde är färskvaror och därför gjorde man ost och smör av det som kunde sparas för senare bruk.
Kålrötter och potatis lagrades i jordkällare där det var frostfritt hela vintern.

Därefter kommer **linkammaren** där det finns redskap som behövs vid linberedning. Lin är en växt som kan användas för att spinna tråd av. Av tråden kan man väva tyg till kläder och annat.

I **snickarboden** finns olika verktyg för alla de arbeten som krävdes på en bondgård. Här finns bland annat sågar, yxor, lieblad, skruvtvingar och hyvlar.

På övre plan ligger **pigkammaren** till vänster och **drängkammaren** till höger, och mellan dessa finns förråd. Pigorna och drängarna sov här under den varmare delen av året.

Smedja och skostall
Smedjan ligger en bit från bondgården. I de gamla byarna stod husen tätt intill varandra.
Man var alltid rädd för att det skulle börja brinna.

I närheten av gårdssmedjan finns ett skostall för oxar. Här ställdes oxarna då man skulle klippa oxens klövar.
Man skodde klövarna för att de inte skulle slitas så mycket. Oxarna användes som dragdjur i jordbruket.

Stall med portlider
Förr hade man hästar till höger om lidret.
Till vänster fanns ett rum för stordrängen.

Hönshus
Här hölls höns och kycklingar.

Ladugård och fägård
I ladugården höll man kor och får.

Svinhus
Förr hölls grisar här.

Loge
På logen tröskade man, och här förvarades hö, halm och säd.

Sent på hösten eller vintern (men innan jul!) tröskades säden, så att kornen lossnade från halmen. Efter att ha rensat bort skräp och damm från sädeskornen med hjälp av vinden, kunde man sedan mala mjöl.

En del av sädeskornen måste sparas så att man hade frön att så till nästa år.

Tröskning med slaga. Bild: Nordiska museet

Halm

Halmen som blev kvar när man tagit vara på fröna skulle också tas om hand för att användas i ladugården.

Bondgårdsdjur

På museet finns idag flera av de djurarter som kunde finnas på en bondgård förr. Djuren finns i byggnaderna kring fägården samt i hagar runt museet med anpassade vindskydd.

Gestrikefår kallas den fårras som finns på museet. Såväl tackor som baggar blir ofta mycket tama och keliga. Rasen är akut utrotningshotad. Av fåren får man ull. När ullen har klippts av ska den kardas och sedan spinnas till garn. När garnet är spunnet ska det tvättas och sedan färgas. Sedan kan man börja väva tyger och sticka vantar, sockor och tröjor. Allt det här tar lång tid och det är arbetsamt. Man kan förstå att man var rädd om sina kläder förr.

Linderödsgris är en gammal svensk lantras. Den är en kvarleva av den typ av gris som förr fanns i stort sett över hela Sverige. Numera finns det få djur kvar.

Denna grisras tål snö och kyla bra och tycker om att vara ute året om. Det är dock viktigt att de har ett hus att gå in i och ordentligt med halm att bädda ner sig i. Lerbad varma sommardagar skyddar både mot sol och insekter.

Gotlandsrusset är vår enda inhemska ponnyras. Även om det numera finns gott om russ är de väl värda att bevara inför framtiden.

På museet använder vi russet till lättare arbeten i jordbruket och för transporter inom museiområdet.

Hedemorahöns ses idag som en lantras som är värd att bevara. På museet låter vi våra höns gå fritt ute om dagarna och de får själva ruva fram sina kycklingar.

Man ska tänka på att aldrig jaga hönor eller tuppar. Tuppen försvarar sina hönor och kan springa på eller jaga den som stör dem.

Den gåsras som hålls på museet nu kallas för **Ölandsgås** och är en av de mest utrotningshotade lantraserna. När man går fram mot deras staket börjar de nästan alltid att skrika och hanen sträcker upp sin hals mot besökarna och väser. Kommer man för nära så tvekar han inte att nypa till med näbben.

Äggen kan man äta precis som vanliga hönsägg. Gåsen är också en god matfågel.

Svensk blå anka är trots namnet inte alltid blå. Färgen varierar mellan vit, pärlgrå, blå och svart. Rasen är idag starkt hotad.

Blåankor är kända för att äta det mesta. De vill gärna beta gräs och växter på land eller söka mat i vatten genom att sila vattnet genom näbben. Ankor har värmeväxlare i ben och fötter. Det innebär att värmen i blodet återvinns in i kroppen för att fågeln inte ska förlora så mycket energi på vintern. Ankor har alltså kalla fötter, och det är meningen – då kan de stå på is och snö utan att frysa.

Åker, äng och odling

I mitten av 1800-talet låg bondgårdarna ofta tätt ihop i byn. Det fanns många byggnader och oftast ingen plats att odla på i direkt anslutning till husen. Kålgård och trädgård (fruktträdgården) låg utanför bondgården och kunde ägas gemensamt av byn. Gårdar kallades de eftersom de var inhägnade som skydd mot de frigående betesdjuren.

Åkrar och ängar hör också till bondgården. På åkerns tegar odlade man i tvåsäde, det vill säga en åker ligger i träda och på den andra odlas spannmål. Nere på ängen hässjas höet till foder.

Tidigt på vårvintern gödslade man marken medan den ännu var frusen. På våren fick djuren komma ut på betesmarken efter den långa vintern inne i ladugården.

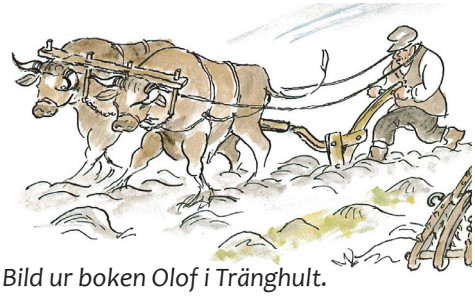

Bild ur boken Olof i Tränghult.

Det var också vårbruk då man ärjde eller plöjde, gödslade och harvade åkrarna innan det var dags att så säden eller sätta potatis. Det var oxar eller hästar som drog ärder eller plog, gödselkärra och harv.

Allra vanligast i Västmanland var råg, och därefter korn. Men också havre och lite vete odlades. Råg såddes redan på hösten och övervintrade, och kunde börja växa tidigt på våren och skördas tidig höst.

Slåtter. Höet har lagts upp på hässjor.

På sommaren hjälptes alla åt med slåttern. Då slog man högt gräs med lie. För att det skulle hinna bli till riktigt torrt hö hängdes gräset upp ute på hässjor, en ställning med stolpar med ståltråd eller träslanor emellan.

Efter några veckor kördes det torra höet till en hölada, och djuren fick äta höet under vintern.

Hamling av träd. Bild: Helen Boman Bengtsson

Efter höskörden var det dags att skörda löv. Då högg man av tunna lövbärande grenar från träden och band ihop till buntar. Löven torkades och förvarades i lador. Det kallades för att man hamlade träden, när man kom tillbaka till samma träd efter några år och skördade de nya grenar som hunnit växa ut. Hamlade träd fanns överallt nära gården (På museet finns flera hamlade träd närmast ekbacken). Det var oftast får och getter som åt löv på vintern.

Säden skördades så fort den var mogen. Också säden skördades med lie, och knöts ihop till kärvar eller nekar, som fick torka ute om vädret var bra, innan de kördes in till logen. Nu för tiden brukar vi sätta upp havrekärvar som mat till vilda fåglar på vintern.

På åkern där man skulle så råg hade man jobbat med ärjning, gödsling och harvning på sommaren så att rågkornen kunde sås i augusti eller september.

Vid bondgården odlas även lin. Linet var en mycket viktig gröda som framförallt gav textila fibrer att väva av, men också linolja samt skävor (spillet efter beredningen) att täta husen med.

Kålgård är ett gammalt ord för inhägnat köksland. Här finns köksväxter såsom vitkål, kålrot och gråärter. Här hjälpte barnen till att gräva, gödsla, så och rensa ogräs.

Trädgården är historiskt sett en inhägnad yta med fruktbärande träd. Odlingarna till bondgården är under utveckling så hägnaderna har ännu inte kommit på plats.
I trädgården växer västmanländska äppel-och plommonsorter.

Att tänka på inför ett besök

Under besöket på Vallby Friluftsmuseum är det du som lärare som ansvarar för dina elever. Det är viktigt att alla gäster trivs på museet och att alla respekterar våra djur och historiska miljöer.

Lek på museet
Vallby Friluftsmuseum är ett museum utan tak. Man får gärna gå fram och studera husen på nära håll men byggnader och andra föremål är gamla och tål inte att användas som klätterställningar. Ömtåliga byggnader, föremål, odlingar, inhägnader, träd, buskar och annat kan lätt trampas ner och förstöras. De vuxna har ansvaret för att barnen inte gör sig illa eller skadar något.

Var snälla mot våra djur
Många av våra djur går lösa på området. Som lärare har du ett ansvar för att barnen behandlar djuren med respekt, inte jagar dem och heller inte matar dem.

Mata inte djuren
Djuren får den mat de behöver av sina skötare. Vi vet då att de får rätt sorts mat och rätt mängd. En annan viktig anledning till att man inte får mata djuren är att vi vill att djuren ska vara lugna och snälla när vi går in till dem med besöksgrupper. Är de vana att bli matade av besökare skulle vi inte kunna ta med besöksgrupper in i hagarna utan att riskera att djuren blir närgångna och nafsiga. Matningsförbudet gäller även gräs.

Matsäck
Man är välkommen att äta matsäck överallt på Vallby Friluftsmuseum utom kring våra historiska byggnader och på borden vid torget. Dessa är reserverade för värdshusets gäster. Det finns särskilda ytor med picknickbord. Vid dåligt väder kan ni äta er matsäck i Skultunaboden vid torget där det finns bord och stolar.

Grillning
Grillarna är borttagna sedan år 2004 då Lagen om skydd mot olyckor infördes. Det är inte tillåtet att grilla med engångsgrillar eller liknande.

Flinkstugan
Flinkstugans lek-och lärmiljö ligger vid torget. Den är öppen dagligen april-oktober kl 10.00-17.00. Barn leker endast under vuxens översyn. Var rädda om föremålen. Ta inte in grus i stugan. Städa efter er! Det blir trevligare för alla.

Har du frågor om innehållet i denna handledning? Vill du veta mer om våra pedagogiska program? Har du andra funderingar kring museets verksamhet?

E-post: vallby.friluftsmuseum@vasteras.se **Hemsida: www.vallbyfriluftsmuseum.se**
Telefon: 021-398070